

S. AUR. AUGUSTINI

HIPPONENSIS EPISCOPI

AD MARCELLINUM,

DE CIVITATE DEI,

CONTRA PAGANOS

LIBRI XXII¹.

LIBER I.

PAGANOS REPREHENDIT, QUI ORBIS CALAMITATES, MAXIMEQUE ROMANÆ URBS RECENTEM A GOTHIS VASTATIONEM CHRISTIANÆ RELIGIONI, QUÆ DEORUM CULTUS PROHIBETUR, TRIBUEBANT. AGIT DE COMMODIS ET INCOMMODIS, QUÆ TUNC BONIS ET MALIS, UT SOLET, FUERUNT COMMUNIA. ILLORUM DENIQUE RETUNDIT PROCACITATEM, QUI CHRISTIANARUM FOEMINARUM VIOLATUM A MILITIBUS PUDOREM OBJECTABANT.

PRÆFATIO

De suscepti operis consilio et argumento.

GLORIOSISSIMAM² Civitatem Dei, sive in hoc temporum³ cursu, cum inter impios peregrinatur ex fide vivens⁴, sive in illa stabilitate sedis æternæ, quam nunc expectat per patientiam⁵, quoadusque justitia convertatur in iudicium⁶, deinceps adeptura per excellentiam victoria ultima

¹ Inchoati circa an. 413, non absoluti ante an. 426. — ² Vide D. Guillon, tom. XXI, p. 183-203. — ³ Cod. Cas. *temporis*. — ⁴ Habac. II, 4. — ⁵ Rom. VIII, 25. — ⁶ Psal. XCIII, 25.

et pace perfecta¹, hoc opere a te² instituto, et mea promissione debito, defendere adversus eos, qui Conditori ejus deos suos præferunt, fili charissime Marcelline, suscepi. Magnum opus et arduum: sed Deus adjutor noster est³. Nam scio quibus viribus opus sit, ut persuadeatur superbis quanta sit virtus humilitatis, qua fit ut omnia terrena cacumina temporali mobilitate nutantia, non humano usurpata fastu, sed divina gratia donata celsitudo transcendat. Rex enim et Conditor Civitatis hujus, de qua loqui instituímus, in Scriptura populis suis⁴ sententiam divinæ legis aperuit, qua dictum est: «Deus superbis» resistit, humilibus autem dat gratiam⁵.» Hoc vero quod Dei est, superbæ quoque animæ spiritus inflatus affectat, amatque sibi in laudibus dici:

Parcere subjectis, et debellare superbos⁶.

Unde etiam de terrena civitate, quæ cum dominari appetit, etsi populi serviant, ipsa ei dominandi libido dominatur, non est prætereundum silentio, quidquid dicere suscepti hujus operis ratio postulat, et facultas datur.

CAPUT I.

De adversariis nominis Christi, quibus, in vastatione Urbis, propter Christum barbari pepercerunt.

Ex hac namque existunt inimici, adversus quos defendenda est Dei Civitas; quorum tamen multi, correcto impietatis errore, cives in ea fiunt satis idonei: multi vero

¹ Cod. Cas. *victoriam ultimam et pacem perfectam.* — ² Id. *ad te.* — ³ Psal. lxi, 9. — ⁴ Cod. Cas. *populi sui.* — ⁵ Prov. iii, 34. Jacob. iv, 6. et i Petr. v, 5. — ⁶ Virg. *Aeneid.* vi.

in eam tantis exardescunt ignibus odiorum, tamque manifestis beneficiis Redemptoris ejus ingrati sunt, ut hodie contra eam linguas non moverent, nisi ferrum hostile fugientes, in sacratis ejus locis vitam, de qua superbiunt, invenirent. Annon etiam illi Romani Christi nomini infesti sunt, quibus propter Christum barbari pepercerunt? Testantur hoc Martyrum loca et basilicæ Apostolorum, quæ in illa vastatione urbis ad se confugientes suos alienosque receperunt. Huc usque cruentus sæviebat inimicus; ibi accipiebat limitem trucidatoris furor; illo ducebantur a miserantibus hostibus, quibus etiam extra ipsa loca pepercerant¹, ne in eos incurrerent, qui similem misericordiam non habebant. Qui tamen etiam ipsi alibi truces atque hostili more sævientes, postea quam ad loca illa veniebant, ubi fuerat interdictum, quod alibi jure belli licuisset, tota feriendi refrenabatur immanitas, et captivandi cupiditas frangebatur. Sic evaserunt multi, qui nunc christianis temporibus detrahunt, et mala, quæ illa civitas pertulit, Christo imputant; bona vero, quæ in eos, ut viverent, propter Christi honorem facta sunt, non imputant Christo nostro, sed fato suo: cum potius deberent, si quid recti saperent, illa, quæ ab hostibus aspera et dura perpessi sunt, illi divinæ providentiæ tribuere, quæ solet corruptos hominum mores bellis emendare atque conterere; itemque vitam mortalium justam atque laudabilem talibus afflictionibus exercere, probatamque vel in meliora transferre, vel in his adhuc terris propter usus alios detinere; illud vero, quod eis vel ubicumque, propter Christi nomen, vel in locis Christi nomini dedicatissimis² et amplissimis, ac pro largiore misericordia ad capacitatem multitudinis electis, præter bellorum morem truculenti barbari pepercerunt, hoc tribuere temporibus

¹ Cod. Cas. *illa loca pepercerant.* — ² Id. *dicatissimis.*

christianis; hinc Deo gratias agere, hinc ad ejus nomen veraciter currere, ut effugiant poenas ignis æterni, quod nomen multi eorum mendaciter usurparunt, ut effugerent poenas præsentis exiti. Nam quos vides petulanter et procaciter insultare servis Christi, sunt in eis plurimi, qui illum interitum clademque non evasissent, nisi servos Christi se esse finxissent. Et nunc ingrata superbia atque impiissima insania, ejus nomini resistunt corde perverso, ut sempiternis tenebris puniantur; ad quod nomen ore vel subdolo confugerunt, ut temporali luce fruerentur.

~~~~~

CAPUT II.

Quod nulla unquam bella ita gesta sunt, ut victores, propter deos eorum, quos vicerant, parcerent victis.

Tot bella gesta conscripta sunt, vel ante conditam Romam, vel ab ejus exortu et imperio, legant, et proferant sic ab alienigenis aliquam captam esse civitatem, ut hostes, qui ceperant, parcerent eis, quos ad deorum suorum templa confugisse compererant (1); aut aliquem ducem barbarorum¹ præcepisse, ut irrupto oppido nullus feriretur, qui in illo vel illo templo fuisset inventus. Nonne vidit Æneas Priamum per aras²,

Sanguine fœdantem quos ipse sacraverat ignes?

Nonne Diomedes et Ulysses,

... cæsis summæ custodibus arcis,

Corripuere sacram effigiem, manibusque cruentis

Virgineas ausi divæ contingere vittas;

¹ Cod. Cas. barbarum. — ² Id. aram.

Nec tamen quod sequitur verum est:

Ex illo fluere, ac retro sublapsa referri

Spes Danaum¹.

Postea quippe vicerunt, postea Trojam ferro ignibusque deleverunt, postea confugientem ad aras Priamum obtruncaverunt. Nec ideo Troja periit, quia Minervam perdidit. Quid enim prius ipsa Minerva perdiderat, ut periret? an forte custodes suos? Hoc sane verum est: illis quippe interemptis, potuit auferri. Neque enim homines a simulacro, sed simulacrum ab hominibus servabatur. Quomodo ergo colebatur, ut patriam custodiret et cives, quæ suos non valuit custodire custodes?

~~~~~

CAPUT III.

Quam imprudenter Romani deos penates, qui Trojam custodire non potuerant, sibi crediderunt profuturos.

Ecce qualibus diis Urbem Romani servandam se commendasse gaudebant. O nimium miserabilem errorem! Et nobis succensent, cum de diis eorum talia dicimus: nec succensent auctoribus suis, quos ut edicerent, mercedem dederunt, doctoresque² ipsos insuper, et salario publico, et honoribus dignissimos habuerunt. Nempe apud Virgilium, quem propterea parvuli legunt, ut videlicet poëta magnus omniumque præclarissimus atque optimus teneris ebibitus annis³ non facile oblivione possit aboleri, secundum illud Horatii:

Quo semel est imbuta recens servabit odorem

Testa diu⁴.

¹ Virg. Æneid. II. — ² Cod. Cas. doctores quippe. — ³ Id. teneris bibitus animis... oblivioni. — ⁴ Horat. Epist. II.

Apud hunc ergo Virgilium nempe Juno inducitur infesta Trojanis, Æolo ventorum regi adversus eos irritando dicere :

Gens inimica mihi Tyrrhenum navigat æquor,
Ilium in Italiam portans, victosque penates ¹.

Ita-ne, istis penatibus victis, Romam, ne vinceretur, prudentes commendare debuerunt? Sed hæc Juno dicebat, velut irata mulier, quid loqueretur ignorans? Quid Æneas ipse pius toties appellatus, nonne ita narrat?

Pantheus Otriades, arcis Phœbique sacerdos,
Sacra manu, victosque deos, parvumque nepotem.
Ipse trahit ², cursuque amens ad limina tendit ³.

Nonne deos ipsos, quos victos non dubitat dicere, sibi potius quam se illis perhibet commendatos? cum ei dicitur :

Sacra suosque tibi commendat Troja penates.

Si igitur Virgilius tales deos, et victos dicit, et ut vel victi quoquo modo ⁴ evaderent homini commendatos, quæ dementia est, existimare his tutoribus Romam sapienter fuisse commissam, et nisi eos amisisset, non potuisse vastari? Imo vero victos deos tanquam præsidēs ac defensores colere, quid est aliud quam tenere non numina bona, sed omnia mala? Quanto enim sapientius creditur non Romam ad istam cladem non fuisse venturam, nisi prius illi periissent, sed illos potius olim fuisse perituros, nisi eos, quantum potuisset, Roma servasset? Nam quis non, cum adverterit, videat quanta sit vanitate præsumptum, non posse vinci sub defensoribus victis, et ideo periisse, quia custodes perdidit deos; cum vel sola potuerit esse causa pereundi, custodes habere voluisse perituros? Non itaque, cum de diis victis illa

¹ Virg. Æneid. I. — ² Cod. Cas. ipse trahens. — ³ Virg. Æneid. II. — ⁴ Cod. Cas. et ut veluti, quomodo.

conscriberentur, atque canerentur, poëtas ¹ libebat mentiri, sed cordatos homines cogebat veritas confiteri. Verum ista opportunius alio loco diligenter copioseque tractanda sunt: nunc quod institueram de ingratis hominibus dicere, parumper explicem, ut possim: qui ea mala, quæ pro suorum morum perversitate merito patiuntur, blasphemantes Christo imputant: quod autem illis etiam talibus propter Christum parcitur, nec dignantur attendere, et eas linguas adversus ejus nomen dementia sacrilegæ protervitatis exercent ², quibus linguis usurpaverunt mendaciter ipsum nomen, ut viverent; vel quas linguas in locis ei sacratis metuendo presserunt, ut illie tuti atque muniti, ubi propter eum illæsi ab hostibus fuerunt, inde in eum maledictis hostilibus prosilirent.

CAPUT IV.

De asylo Junonis in Troja, quod neminem liberavit a Græcis ³, et basilicis Apostolorum, quæ omnes ad se confugientes a barbaris defenderunt.

IPSA, ut dixi, Troja, mater romani populi, sacratis in locis ⁴ deorum suorum munire non potuit cives suos ab ignibus ferroque Græcorum, eosdem ipsos deos colentium: quinetiam Junonis asylo

Custodes lecti, Phœnix, et dirus Ulysses,
Prædam asservabant; huc undique Troja gaza
Incensis erepta adytis, mensæque deorum,
Crateresque auro solidi, captivæque vestis
Congeritur. Pueri et pavidæ, longo ordine, matres
Stant circum ⁵.

¹ Cod. Cas. poëtae. — ² Id. perversitatis protervitatisque exercent. — ³ Id. quo nemo est liberatus... et de basilicis. — ⁴ Id. Deest in... — ⁵ Virg. Æneid. II.

Electus est videlicet locus tantæ deæ sacratus, non unde captivos non liceret educere, sed ubi captivos liberet includere. Compara nunc asylum illud, non cuiuslibet dei gregalis, vel de turba plebis, sed de¹ Jovis ipsius sororis, et conjugis, et reginæ omnium deorum, cum memoriis nostrorum Apostolorum. Illuc incensis templis et diis erepta spolia portabantur, non reddenda victis², sed dividenda victoribus: huc autem, et quod alibi ad ea loca compertum est pertinere, cum honore et obsequio religiosissimo reportatum est. Ibi amissa, hic servata libertas: ibi clausa, hic interdicta captivitas: ibi possidendi a dominantibus hostibus premebantur, huc³ liberandi a miserantibus hostibus ducebantur: postremo illud Junonis templum sibi elegerat avaritia et superbia levium Græcorum⁴, istas Christi basilicas misericordia et humilitas etiam immanium barbarorum. Nisi forte Græci quidem in illa sua victoria templis deorum communium pepercerunt, atque illo confugientes miseros victosque Trojanos ferire vel captivare non ausi sunt; sed Virgilius, poëtarum more, illa mentitus est. Imo vero morem hostium civitates evertentium ille descripsit.

CAPUT V.

De generali consuetudine hostium victas civitates evertentium, quid Cæsar senserit.

QUEM morem etiam⁵ Cato (2) (sicut scribit Sallustius, nobilitate veritatis historicus) sententia sua⁶, quam de conjuratis in senatu habuit, commemorare non præter-

¹ De non legitur in Cod. Cas. — ² Id. donanda. — ³ Id. hic. — ⁴ Id. Græcolorum. — ⁵ Id. Edit. male Cæsar. — ⁶ Id. sententiam suam.

mittit: «Rapi virgines, pueros; divelli liberos a parentum complexu; matres familiarum pati quæ victoribus collibisset; fana atque domos spoliari; cædem, incendia fieri¹; postremo armis, cadaveribus, cruore atque luctu omnia repleri².» Hic si fana tacuisset, deorum sedibus solere hostes parcere putarem. Et hæc non ab alienigenis hostibus, sed a Catilina et sociis ejus nobilissimis senatoribus et romanis civibus romana templa metuebant. Sed hi videlicet periti et patriæ parricidæ.

CAPUT VI.

Quod nec Romani quidem ita ullas ceperint civitates, ut in templis earum parcerent victis.

QUI ergo per multas gentes, quæ inter se bella gesserunt, et nusquam victis in deorum suorum sedibus pepercerunt, noster sermo discurrat? Romanos ipsos videamus: ipsos, inquam, recolamus respiciamusque Romanos, de quorum præcipua laude dictum est:

Parcere subjectis, et debellare superbos³.

Et quod accepta injuria ignoscere, quam persequi malebant⁴: quando tot tantasque urbes, ut late dominarentur, expugnatas captasque everterunt, legatur nobis quæ templa excipere solebant, ut ad ea quisquis⁵ confugisset liberaretur? An illi faciebant, et scriptores earundem rerum gestarum ista reticebant? Ita-ne⁶ vero, qui ea, quæ laudarent, maxime requirebant, ista præclarissima secun-

¹ Cod. Cas. cædes atque incendia. — ² Sallust. de Catilinæ conjuratione. — ³ Virg. Æneid. vi. — ⁴ Sallust. de Catilinæ conjuratione. — ⁵ Cod. Cas. quis. — ⁶ Id. ita vero.

dum ipsos pietatis indicia præterirent? Egregius romani nominis Marcus Marcellus, qui Syracusas¹ urbem ornatissimam cepit, refertur eam prius flevisse ruituram, et ante ejus sanguinem suas illi lacrymas effudisse. Gessit et curam pudicitiae, etiam in hoste servandæ. Nam prius quam oppidum victor jussisset invadi, constituit edicto², ne quis corpus liberum violaret. Eversa est tamen civitas more bellorum, nec uspiam legitur ab imperatore tam casto atque clementi fuisse præceptum, ut quisquis ad illud vel illud templum fugisset, abiret³ illæsus. Quod utique nullo modo præteriretur, quando nec ejus fletus, nec quod edixerat pro pudicitia minime violanda potuit taceri. Fabius Tarentinæ urbis eversor, a simulacrorum deprædatione se abstinuisse laudatur. Nam cum ei scriba suggestisset quid de signis deorum, quæ multa capta fuerant, fieri juberet, continentiam suam etiam jocando dividit. Quæsivit enim cujusmodi essent, et cum ei non solum multa grandia, verumetiam renuntiarentur armata: « Relinquamus, inquit, Tarentinis deos iratos. » Cum igitur nec illius fletum, nec hujus risum, nec illius castam misericordiam, nec hujus facetam continentiam, romanarum rerum gestarum scriptores tacere potuerint; quando prætermitteretur, si aliquibus hominibus in honorem cujuspiam deorum suorum sic pepercissent, ut in quoquam templo cædem vel captivitatem fieri prohiberent?

¹ Cod. Cas. Syracusam. — ² Id. edictum. — ³ Id. fuisset, haberetur illæsus.

CAPUT VII.

Quod in eversione Urbis, quæ aspere gesta sunt, de consuetudine acciderint belli; quæ vero clementer, de potentia provenerint nominis Christi.

QUIDQUID ergo vastationis, trucidationis, deprædationis, concremationis, afflictionis, in ista recentissima romana clade commissum est, fecit hoc consuetudo bellorum. Quod autem more novo factum est, quod inusitata rerum facie immanitas barbara tam mitis apparuit, ut amplissimæ basilicæ implendæ populo, cui parceretur, eligerentur et decernerentur, ubi nemo feriretur, unde nemo raperetur, quo liberandi multi a miserantibus hostibus ducerentur, unde captivandi ulli¹ nec a crudelibus hostibus abducerentur; hoc Christi nomini, hoc christiano tempori tribuendum quisquis non videt, cæcus²; quisquis videt, nec laudat, ingratus; quisquis laudanti reluctatur, insanus est. Absit, ut prudens quisquam hoc feritati imputet barbarorum. Truculentissimas et sævissimas mentes ille terruit, ille frenavit, ille mirabiliter temperavit, qui per Prophetam tanto³ ante prædixit: « Visitabo in » virga iniquitates eorum, et in flagellis peccata eorum; » misericordiam autem meam non dispergam ab eis⁴. »

¹ Cod. Cas. nulli. — ² Hæc: Quisquis non videt, cæcus; desunt in nostro codice. — ³ Deest tanto. — ⁴ Psal. LXXXVIII, 33, 34.

CAPUT VIII.

De commodis atque incommodis, quæ bonis ac malis plerumque communia sunt.

I. DICET aliquis : « Cur ergo ista divina misericordia etiam ad impios ingratosque pervenit? » Cur putamus, nisi quia eam ille præbuit, qui quotidie « Facit oriri solem suum » super bonos et malos, et pluit super justos et injustos¹? » Quamvis enim quidam eorum ista cogitantes, pœnitendo ab impietate se corrigant; quidam vero (sicut Apostolus dicit) « Divitias bonitatis et longanimitatis Dei contem- » nentes, secundum duritiam cordis sui et cor impenitens » thesaurizent sibi iram in die iræ et revelationis justi ju- » dicii Dei, qui reddet unicuique secundum opera ejus²: » tamen patientia Dei ad pœnitentiam invitat malos, sicut flagellum Dei ad patientiam erudit bonos. Itemque misericordia Dei fovendos amplectitur bonos, sicut severitas Dei puniendos corripit malos. Placuit quippe divinæ providentiæ præparare in posterum bona justis, quibus non fruuntur injusti; et mala impiis, quibus non exeruciantur boni. Ista vero temporalia bona et mala utrisque voluit esse communia, ut nec bona cupidius appetantur, quæ mali quoque habere cernuntur; nec mala turpiter evitentur, quibus et boni plerumque afficiuntur.

II. Interest autem plurimum, qualis sit usus, vel earum rerum, quæ prosperæ, vel earum, quæ dicuntur adversæ. Nam bonus temporalibus nec bonis extollitur, nec malis frangitur: malus autem ideo hujuscemodi infelici-

1 Matth. v, 45. — **2** Rom. ii, 4-6.

tate punitur, quia felicitate corrumpitur. Ostendit tamen Deus sæpe etiam in his distribuendis evidentius operationem suam. Nam si nunc omne peccatum manifesta plecteret pœna, nihil ultimo judicio servari putaretur: rursus si nullum peccatum nunc puniret aperte Divinitas, nulla esse providentia divina crederetur. Similiter in rebus secundis, si non eas Deus quibusdam petentibus evidentissima largitate concederet, non ad eum ista pertinere diceremus: itemque si omnibus eas petentibus daret, non nisi propter talia præmia serviendum illi esse arbitraremur; nec pios nos faceret talis servitus, sed potius cupidos et avaros. Hæc cum ita sint, quicumque boni et mali pariter afflicti sunt, non ideo ipsi distincti non sunt, quia distinctum non est quod utrique perpassi sunt. Manet enim dissimilitudo passorum etiam in similitudine passionum; et licet sub eodem tormento, non est idem virtus et vitium. Nam sicut sub uno igne aurum rutilat, palea fumat; et sub eadem tribula¹ stipulæ comminuuntur, frumenta purgantur; nec ideo cum oleo amurca confunditur, quia eodem preli pondere exprimitur: ita una eademque vis irruens bonos probat, purificat, eliquat; malos damnat, vastat, exterminat. Unde in eadem afflictione mali Deum detestantur atque blasphemant; boni autem precantur et laudant. Tantum interest, non qualia, sed qualis quisque patiat. Nam pari motu exagitatum et exhalat horribiliter cœnum, et suaviter fragrat unguentum.

¹ Cod. Cas. *tritura*.